

Д.Є. Марков

СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОНЕПАЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ (XVI – 2-га пол. XVIII ст.)

У середині XVIII століття в Гімалаях не існувало єдиної великої держави. На гімалайських просторах простягнулося кілька десятків незалежних князівств. Деякі з них були досить великими і впливовими, а деякі ледь включали декілька гірських селищ. У Центральному Непалі, в Непальській долині, або долині Катманду, розташовувалися три князівства Малла (князівства Кантіпур (Катманду), Бхадгаон (Бхактапур) і Патан (Лалітпур)), колись єдине королівство Непал. Непальська долина, відома також як Серединна Земля, і є *Непал історичний*: саме цю долину середньовічні джерела називають Непалом. На схід від долини, у Тераях, розташовувалися князівства Біджаяпур і Чауданді. Поряд же із Серединною Землею південніше лежало князівство Макванпур. А на захід від долини, в Центральному і Західному Непалі, географія ставала ще розгалуженішою: там розташовувалися конфедерації, чи, краще сказати, групи князівств, Чаубісі (“24” князівства у басейні р. Калі – Гандакі) і Баїсі (“22” князівства (формально вважалося, що саме стільки князівств входило до складу “федерації”, але справжня кількість могла бути й більшою) в басейні р. Карналі) [Stiller 1995, 29–30; Редько 1976, 10–12; Прусаускас 1974, 3–33]. Найсильнішим князівством у Чаубісі було Ламджунг, де правила династія Шах. Представник цієї ж династії у XVI ст. започаткував і князівство Горкху. Бокові лінії Шах правили ще в декількох князівствах, таких як Західний Нувакот, Каскі, Сатахун [Редько 1976, 10–11; Hamilton 1819, 243–244].

Серед держав Баїсі наймогутнішою була Джумла, вона ж домінувала над іншими представниками Баїсі. Важливими були також князівства Сал’ян і Джаджаркот (Джаяркот). Північним сусідом Баїсі було високогірне тибетомовне князівство Мустанг. Ще західніше – Кумаон і Гаркхавал. За ними ж – група князівств, відома як Бара Тхакураї (12 князівств) і Атхара Тхакураї (18 князівств) між річками Тон і Сатледж. На північний захід розташовувалося Кангра – останнє з князівств, що входили у склад Великого Непалу на момент піку могутності королівства на поч. XIX ст.

Звісно, протягом усього Середньовіччя відбувалося декілька спроб створити велику державу в Гімалаях. Це намагалися втілити в життя, у більшому або меншому обсязі, найвпливовіші держави цього краю, що в різний час досягли свого розквіту й були близькі до створення великого королівства на теренах Великого Непалу: династія Малла у князівстві Джумла, династія Сен у Палпі, держава Малла долини Катманду. Всі вони, однак, зазнали дезінтеграції. Життя створених великими династіями Гімалаїв королівств не тривало довше, ніж будь-яке інше життя феодальної держави, але вони залишили важливий слід в історії, у вимірах політичному, соціокультурному. Тому важливо розглянути розвиток “предтеч” загальнонепальської держави, особливо долини Катманду, як колиски державності Непалу, регіону, традиції якого дуже вплинули на процеси державотворення, культуру і суспільство Великого Непалу, створеного вже у 2-й пол. XVIII століття.

На Заході Непалу у XII столітті постало і досягло першого свого розквіту велике Кхаське королівство, або Кхасарадж’я (відоме також як Сімджа, за назвою столиці королівства; у тибетських джерелах Кхасарадж’я називають Ятше (Ya-rtshe); в історіографії

Кхаське королівство прийнято назвати також *Джумла* – за назвою князівства, що утворилося пізніше як одне зі спадкоємців Кхасарадж'я [Petech 1958, 81; Dhungel 2002, 55–57; див. також: Туссі 1962]. Створена кхасами (індоаріями Західних Гімалаїв, або парбатіями (тобто “горцями”)), що мігрували із Заходу, держава включала Гуге і Пуранг у Західному Тибеті, Кумаон і Гаркхавал, домінувала над всім Західним Непалом, розширюючи кордони на схід. Правителі Кхаського королівства з династії Малла (т.зв. “західні Малла”, що не мають спільного походження зі славнозвісними Малла долини) розділили свої володіння на Джадан (частина держави, населена тибетомовними підданими) і Кхасан (кхасомовна (мова кхас-кура, або парбате, – старий непалі, предок сучасного непалі) частина королівства) [Petech 1958, 101–103; Dhungel 2002, 55–57]. Друге “золоте століття” Кхасарадж'я припадає на XIV ст., коли впливи кхасів досягли *Непалу історичного*: вони неодноразово захоплювали і спустошували Непальську долину. Навіть віддалене гірське князівство Мустанг (Ло) на півночі визнавало зверхність короля із Сімджи [Dhungel 2002, 54–67; Марков 2012, 51–73]. Останнім могутнім правителем цього періоду другого розквіту став Прітхві Малла (1338–1360/1365), але після його смерті держава поступово розпалася через сепаратизм васальних правителів, усобиці, пов'язані з успадкуванням престолу [Dhungel 2002, 66–71]. На осколках Кхаського королівства з'явилися князівства Баїсі і частина Чаубісі, а найсильніше з них – Джумла – вважало себе головним спадкоємцем Кхасарадж'я і верховним сюзереном серед західнонепальських князівств. Новоутворені маленькі князівства визнавали сюзеренітет Джумли, однак із часом, коли і цей спадкоємець королівства західних Малла ослаб, зверхність ця перейшла скоріше у сферу ритуального, символічного.

Королівство династії Малла у Непальській долині, *Непал історичний*, не лише охоплювало значну територію¹, а й упродовж століть було великим культурним центром в усьому гімалайському краї [Kirkpatrick 1811, 280]. Саме за династії Малла, яка правила королівством з поч. XIII століття, невари (тибетсько-бірманський народ), що становили більшість населення Непальської долини, пережили “золоте століття” своєї культури [див.: Landon 1928, v. I, 35–58]. Традиційно вважається, що мешканці трьох головних міст долини Катманду – гарні купці, Лалітпура – митці і майстри та ремісники, а Бхадгаону – гарні фермери. І справді, перебуваючи на важливих торгових шляхах з Індії в Тибет, невари стали досвідченими купцями у трансгімалайській торгівлі. Мистецтво, традиції і висока культура долини вплинули на культуру усього Непалу. Тут розвивалися і ремесла, і торгівля, а родючі землі долини забезпечували населення усім необхідним. Долина Катманду – найдревніший центр виникнення і розвитку державності в Непалі. Впродовж не одного століття у долині Катманду виникали і, досягнувши свого розквіту, занепадали держави і династії. З перших століть н.е. і до IX століття це були королі з династії Ліччхаві [див.: Лелюхин 2004]. Їхня держава вважається найдавнішою відомою науці (до того правили напівлегендарні правителі, наприклад династія Кіратів ще у VII ст. до н.е.). На зміну їм прийшли Тхакурі (IX–XII ст.), за ними ж – Малла [див.: Wright 1877, 107–112; 133–159].

Королі Малла у період з 1200 р. і до кінця XV століття зберігали єдність держави. Але і в цей період блискучий двір (Дарбар) Непалу був місцем нестабільності, палацових переворотів, усобиць і чвар [Stiller 1995, 32–36]. Звісно, за винятком періодів стабільності, миру, процвітання – часів великих королів, що збагачували скарбницю, розширювали кордони, будували храми і монастирі, сприяли розвитку мистецтва, зберігали рівновагу у стосунках з аристократією. Останнє було дуже важливим – у цьому королівстві придворні (*прадхани*), феодалні володарі – васали були впливовою силою, з якою король (магараджадхіраджа²), всесильний монарх, шанований своїм народом як інкарнація Вішну, король, влада якого формально була одноосібною і нічим не обмежувалася (*якрадж-тантра* – “одноосібне правління”), просто не міг не рахуватися [Shrestha 2005, 78; Лелюхин 2008, 228–246]. Інакше це могло б коштувати йому корони. Такими

були особливості політичного розвитку Непальської долини у Середньовіччя. Ймовірно, позиції монархії на шляху до приведення прадханів і великої аристократії до покори ускладнювалися існуванням особливих традицій державності: *двайрадж'я* (тобто одночасного правління двох монархів без формального розділу королівства) і *віджая радж'я* (спільне, або колективне, правління декількох представників правлячої династії) [Shrestha 2005, 78–80]. Двайрадж'я має досить глибокі корені в непальській історії, що сягають ще часів Ліччхаві [Лелюхин 2008, 228–246; Прусаускас 1974, 18–19]. Вони мали цілком об'єктивні причини в умовах поступової феодалізації, такі, наприклад, як бажання короля підготувати спадкового принца до управління державою або “умиротворити” когось із родичів (сина, брата, племінника), передавши частину владних повноважень, але водночас стали причиною послаблення монархічної влади і роздробленості середньовічного королівства Непал, посилення великої феодальної аристократії. У певні періоди прадхани взагалі брали владу у свої руки, як, наприклад, сталося в період нестабільності 1310–1380 рр. Тоді, як пише італійський історик Л. Петех, у Катманду було 12 “князів”, а в Патані їх було стільки ж, скільки було толів (кварталів, районів міста) [Petech 1958, 171–173]. Аристократія в Непалі у період середніх віків – це не лише багаті феодалі, що володіють великими територіями. Вони також займали спадкові пости при дворі: були придворними та міністрами.

Особливо сильною аристократія була у Патані, причому тут ця тенденція зберігалася аж до кінця правління Малла у II пол. XVIII століття. Цікаво, що дослідники відзначають і певний вплив народу на процес прийняття рішень, вплив “суспільної думки” в її середньовічній формі. З нагоди певних подій толи, спільноти храмів і монастирів відправляли своїх делегатів до короля. Так, як вважає непальський історик Б. Баджрачар'я, толи також мали своїх представників у Бхарадарі, Великій Раді³ і широкій Національній Асамблеї (Раді Перших), що мала лише консультативний характер при королі [Shrestha 2005, 86–92]. Все це так чи інакше вказує на те, що вважати князівства Малла “східною деспотією” (як, наприклад, це робить Ян Піпер (Jan Pieper)) є перебільшенням, так само як і уявлення про населення долини (неварів) як про аморфну і пасивну “мовчазну більшість” [Ванина 2007, 226–237; Gellner 2012, 283].

Отже, квінтесенцією державного устрою королівства Непал може бути думка Л. Петеха (очевидно, дещо перебільшена, але влучна) про те, що аристократія “була всім у всьому” у середньовічному Непалі і, лише зберігаючи рівновагу сил, монарх міг реально впливати на процес прийняття рішень [Petech 1958, 172–173]. Британський дослідник Д. Геллнер навіть називає князівства Малла (скоріш за все, пізніх Малла XVI–XVIII ст.) “театральними державами”. Князі Малла мали багато символічних, релігійного змісту (як інкарнації Вішну) обов'язків і обрядів; їхні придворні ритуали були складними, еклектичними, яскравими і пишними. Вони, як ревні індуїсти і захисники буддизму одночасно, будували чудові індуїстські храми, зводили прекрасні пагоди і прикрашали буддійські ступи, до того ж деякі з них самі були митцями і поетами, авторами п'єс, де самі ж грали. Так це образне порівняння стає алюзією і навіть оживає у “театральному князівстві” – одному з князівств Малла Непалу [Gellner 2012, 284–285]. Хоча, звісно, були й інші приклади, приклади могутнього, піднесеного вже своїм майже божественним статусом, короля. Не викликає сумнівів велич і успішність короля “золотого століття” Джаястхіті Малла (бл. 1382–1395), що, поміж іншим, затвердив перший у непальській історії соціальний кодекс. Але проблема аристократії і протистояння з нею не зникла зовсім і за таких володарів, хоча тут Бхарадарі міг виступати і як зброя короля проти опозиційних прадханів [Shrestha 2005, 90–91].

Після смерті Джаяякша Малла (Якша Малла) (бл. 1428–1482), останнього сильного короля єдиного королівства, його держава почала поступово розпадатися. Спочатку наступив період колективного правління його синів та онука [Stiller 1995, 34–36]. Цей період *віджая радж'я* тривав до поч. XVI століття, коли через непорозуміння із братами

щодо успадкування корони і через власні амбіції Ратна Малла (княжив у 1482–1520 рр., спочатку разом із братами) порушив колегіальність правління королівством. Так фактично розпочалася роздробленість у Непальській долині [Stiller 1995, 34–35]. У Патані (Лалітपुरі) владу захопив один зі знатних придворних, і на певний час династія Малла втратила це князівство. Тимчасово відділилася і Банепа. Хоча три гілки Малла згодом знову повернули трони трьох королівських міст, ані спільне правління, ані єдиний Непал Малла на чолі зі спільним монархом більше ніколи не відновлювалися. Протягом XVI століття *Непал історичний* остаточно розпався на три князівства: лише відносно невелика територія Непальської долини і певний status quo у стосунках між трьома князями та аристократією в їхніх князівствах, можливо, зупинили подальшу дезінтеграцію держави Малла [Stiller 1995, 36]. Спільність походження і ментальне усвідомлення того, що Малла правили країною Непал, – те, що їх об'єднувало. Три князівства долини Катманду десятиліттями ворогували – суперечки і війни між ними не вщухали навіть перед лицем спільної загрози.

Князівство Палпа під проводом династії Сен, як вже було сказано вище, значно посилилося у XVI столітті і стало домінуючою силою у Чаубісі. Правління князя Мукунди Сен (бл. 1540–1575) – кульмінація цього процесу. Мукунда Сен приєднав до Палпи величезні (за гімалайськими мірками) землі на сході. Його держава доходила до Іламу (зараз прикордонна з Сиккімом область Непалу) [Редько 1976, 10–11]. Але 1553 р. князь Мукунда Сен несподівано вирішив розділити свої володіння між чотирма синами, онуком і племінником [Stiller 1995, 32]. Чому він зробив це – фактично привів власну “імперію” до загибелі? Це викликало цілком природне здивування у шотландського автора Ф. Гамільтона, що відвідував Непал на поч. XIX ст., коли часи існування князівства Палпа не здавалися ще такими далекими (воно було приєднане наприкінці XVIII ст.) [Hamilton 1819, 131–132]. Він вважав подібні дії безглуздими. Адже у Мукунди Сена, після смерті якого його велика держава розпалася, була можливість створити Великий Непал, принаймні альтернативу йому, королівство, що за розмірами було б таким же [Hamilton 1819, 131–137]. Однак Гамільтон врахував і зрозумів не все. Однією з причин роздробленості в державі Сен була, зокрема, сама феодална природа цієї держави. Поділ держави фактично при житті успішного монарха відбувся й тому, що, далекоглядний і мудрий володар, він розгледів тенденції ерозії і поступового роз'єднання створеного ним князівства. Мукунда Сен хотів запобігти кривавій усобиці за трон після свого відходу. Розподіл відбувся й тому, що існували глибокі причини економічного, соціального і політичного характеру. Ця ситуація лише поглиблювалася ізольованістю гірських регіонів, тому контролювати їх ставало дедалі складніше. Палпа зустрілася з викликами, що завжди поставали перед кожною державою, яка намагалася проводити об'єднувачу політику в період середніх віків. Надалі князівство продовжувало дезінтеграцію, Палпа розділилася ще на Макванпур, Біджаяпур і Чауданді. Бокові гілки династії також правили в князівстві Танахун і ще в декількох [Редько 1976, 10–11].

Як зазначає російська дослідниця Є. Ваніна, підтримуючи думку британського історика П. Робба, не регіональний сепаратизм зумовлював слабкість і подальше руйнування імперій, а імперська інтеграція порушувала природний розвиток регіонів, але місцева культура та регіональна ідентичність продовжували існувати і в складі імперій, а коли імперія розпадалася, регіональні центри влади відновлювалися [Ваніна 2008, 67]. Багато в чому такі зауваження будуть справедливими і щодо непальських князівств. У кожній долині, князівстві існувала власна ідентичність, свій замкнений мікросвіт. Існували суто природно-географічні причини ізоляції цих замкнених “оаз”, як їх називає російський непаліст І. Редько [Редько 1976, 13–15]. Гімалаї були строкатим етнічно, культурно неоднорідним простором. Стіни могутніх, найвищих у світі, гір ускладнювали пошук зв'язків між долинами, князівствами. Якщо до цього додати також і особливості середньовічної ментальності, що мала певні схожі риси в

різних куточках Євразії, коли світ часто (але не завжди) обмежувався межами селища, міста, феодалного володіння, князівства, регіону, то стає зрозуміло, чому бар'єр був таким відчутним⁴. Тому спроби об'єднати гірські князівства, як правило, завершувалися поразкою [Праззаускас 1974, 3–6]. На заваді уніфікації ставала і бідність маленьких князівств (політика “збирання” земель, безумовно, вимагала значних ресурсів, як людських, так і фінансових), особливо на заході, в Баїсі і Чаубісі, де була і більшою (щільнішою) роздробленість. Так, як пише Ф. Гамільтон, раджа Бхіркоту, в столиці якого було усього 120 дворів, а в усьому князівстві – 2000, мав прибуток у 4000 рупій у рік. Князівство Гаджур нараховувало 140 дворів в усій державі [Stiller 1995, 71]. А Сан-Маріно у порівнянні з князівством Маліханг взагалі виглядає імперією: раджа Маліхангу отримував аж 140 рупій у рік і, по суті, напевно, нічим не відрізнявся (окрім монаршого статусу) від звичайного землевласника-біртавала середньої руки [Hamilton 1819, 169].

Однак у Гімалаях тривали й інтеграційні процеси. Їхніми каталізаторами були міграційні хвилі – переселення із заходу і з півдня, з Індії індоаріїв (кхасів), що тікали від мусульманських завойовників. Нові “гості” Гімалаїв, здебільшого кшатрії і брахмани, й були тією новою мобільною силою. Їхній вплив І. Редько назвав “кхаською інтеграційною функцією”; індуїзація була “зовнішньою стороною інтеграційного процесу” [Редько 1976, 26–28]. У першу чергу вона торкнулася найвищого ієрархічного рівня. Таким чином, багатовіковий, складний соціокультурний процес санскритизації, або індуїзації, що зачіпав майже всі основні сфери життя, пожвавився із приходом цих нових хвиль мігрантів, носіїв брахманічних цінностей варнокастового суспільства, починаючи з XII століття. Хоча розпочався цей процес, звісно, раніше. У долині Катманду, зокрема, де першою релігією неварів був буддизм, знайомство з індуїзмом відбулося у перші століття н.е. Династія Ліччхаві, що також прийшла з Індії і правила Непалом у V–IX ст., сповідувала індуїзм. Неварська династія Малла також була індуїстською, а система неварських каст оформилася у XIV ст. за Джаястхіті Малла. Незважаючи на це, влада ставилася до буддизму цілком толерантно. Середньовічні документи підкреслюють, що в Непалі “навіть шиваїти практикують буддизм” [Лелюхин 2009, 8]. Але під впливом індуїзму в Непалі формувалася специфічна синкретична релігійна традиція (вона також включала ще добуддійські культу). Вплив буддизму як ідеології, філософської доктрини, що визначає буття в непальських, офіційно індуїстських, князівствах, на відміну від Індії, зберігався й надалі.

Особливого звучання набувають події XIV ст. – проникнення до Непалу раджпутів після їхнього героїчного, але невдалого опору в Чітторі (Л. Стіллер назвав це раджпутське проникнення “інфільтрацією”, і небезпідставно: середньовічні “індійські лицарі”, нащадки легендарних кшатріїв, ким вони себе вважали, справді поступово увійшли в найвищі ешелони влади в непальських князівствах [Stiller 1995, 48–53; Tucci 1962, 64–65; Singh 1997, 1–32]. Як пише Ф. Гамільтон, прихід раджпутських “біженців”-кшатріїв до влади відбувався у три етапи: 1) раджпути були запрошені у князівство через свій статус і титул; 2) закріплювалися у владних структурах князівства, поступивши на службу до місцевого володаря; 3) відсторонювали правителя і брали владу у свої руки [Hamilton 1819, 11–13]. Раджпути пожвавили процес індуїзації і феодалізації, хоча самі, ймовірно, розчинилися у кхасах – їх було небагато. Після раджпутської “інфільтрації” до князівств Непалу більшість князівських династій виводили свій родовід від шляхетних раджпутів Чіттора. Такими вважали себе й Шахи, що правили в декількох кхаських князівствах. Важко встановити, наскільки це так, однак “частка правди у цій легенді”, безумовно, є [Tucci 1960, 64–65].

За раджпутських князів ствердився особливий стиль управління і внутрішньої організації князівства, який нові правителі Гімалаїв запозичили, звісно увібравши частково й місцеву специфіку, на батьківщині. У князівствах запроваджувалися пости *чаутарії*,

казі і *деванів* [більше див.: Stiller 1995, 48–53]. Адміністративний контроль здійснювали *субба* (чиновник) і *сардари* (офіцер, військовий командир; міг виконувати й адміністративні функції, так само як і *казі* – міністр, і навіть придворний брахман – пандит; розподіл військової служби і чиновницької до кінця не відбувся у непальських князівствах і в такому вигляді зберігався до XIX століття; посада *казі* десь нагадує *калонів*, міністрів *кашага* у Тибеті) [Шакабпа 2003]. Однак важливими тут є взаємовідносини між звичайним підданим і князем: раджпутський раджа і наближені до нього аристократи не були залучені глибоко в управління; вони не руйнували місцеві системи управління, залишаючи їх такими, якими вони були до приходу нової династії; селяни ж продовжували обробляти свій наділ⁵, сплачувати князю половину врожаю і виконувати повинність *джхара* на користь держави, коли це було необхідно, мало цікавлячись раджею [Stiller 1995, 51–53; див.: Hamilton 1819, 131–137; Regmi 1976, 25, 71]. І справа не в тому, що селяни були пригнічені раджею чи боялися його необмеженої влади. Життя селян Непалу не було легким, але вони не були кріпаками у прямому сенсі і, якщо вимоги раджі були зависокими, могли залишити землю та перейти на іншу, тобто навіть покинути раджу [Kirkpatrick 1811, 65]. Відсутність лідерства серед самого народу в цих князівствах, прірва між князем і селянином (основним власником землі та її основним обробником) – ось одна з причин, що також унеможлилювала уніфікацію Непалу.

Прийшовши на землі на захід від долини Катманду, кхаси (старі і нові кхаси) опинилися на територіях, населених в основному тибетсько-бірманськими народами, такими як магари і гурунги та інші. Саме на первинних територіях розселення цих народів і засновували вони нові держави. Поступово державні утворення магарів і гурунгів: князівства, племінні союзи чи вождівства – були приєднані до кхаських князівств. Результатом санскритизації стало те, що більшість представників еліти, правлячого класу сповідували індуїзм, принцип державної влади засновувався на уявленні про божественне установлення влади раджі – *данда* [Stiller 1995, 39–40]. Кхаси частково асимілювали гімалайські автохтонні етноси (кастові обмеження серед непальських кшатріїв (*чхетрі*) і брахманів не були такими жорсткими, тому, ймовірно, навіть тхакурі, представники найвищої знаті, укладали шлюби з вождями місцевих народів; а також між собою, між чхетрі і брахманами). Інша частина підпала під вплив культури, соціальної організації нових володарів-аріїв. “Племінні вожді магарів і гурунгів, сприйнявши індуїзм, по суті, перетворювалися на складову частину військово-феодалної кхаської структури”, – пише І. Редько [Редько 1976, 26–27]. Не такою прогресуючою санскритизація була на сході, в землях кіратів і лімбу, що формально входили до складу Макванпуру і Біджаяпуру.

Серед князівств і міні-князівств “конфедерації” Чаубісі особливе місце займала Горкха. Засноване це князівство було 1559 р. Драбія Шахом, представником бокової гілки династії Ламджунга, що, у свою чергу, виводили свій родовід від раджпутської лінії Сісодія Удайпура [Baral 1964, 82–120]. Горкха була зовсім невеликою державою. На її території не було корисних копалин, тут не проходили важливі торговельні шляхи [Hamilton 1819, 245]. Можливо, саме через цю відстороненість і бідність Горкха у ній і зародилася та сила і стійкість, амбіційність її правителів. Ще на початку свого існування раджа Ламджунга зажадав від Горкхи визнання зверхності Ламджунга, але Драбія Шах не підкорився і правив як незалежний правитель [Редько 1976, 26–27]. Цікаво, що Горкха справді перебувала у прохолодних взаєминах з іншими князівствами, у своєрідній ізоляції. Непальський історик Л.Ш. Барал навіть вважає, що Горкха не входила до Чаубісі, хоча про це говорять непальські хроніки, проте, щоправда, замовчують інші джерела [Baral 1964, 126]. Попри свій невеликий розмір і периферійне розташування, це князівство почало поступово зростати, приєднуючи сусідні землі.

Значно посилилась Горкха за правління раджі Рам Шаха (1609–1636) [Wright 1877, 278–279]. Цей князь розширив кордони держави до р. Трісулі (в основному приєднуючи

землі гурунгів і магарів), аж до кордонів князівства Катманду на сході; встановлював дружні відносини з іншими князівствами, зокрема уклав договір із Лалітпуром (Патаном) [Levi 1905, 262; Riccardi 1977, 30–36; Edicts of Ram Shah 1977, 63–64]. Магари і гурунги, що жили на території і самої Горкхи, коли прийшли індоарії, поступово індуїзувалися, а частина їхньої еліти стала складовою горкхської аристократії. Сприйняли вони і мову кхас-кура (старий непалі) (ця мова з часом розширювала географію впливу: оскільки кхаси і магари також служили у війську в долині Катманду, то все частіше старий непалі почав використовуватися і в документації; через вплив непалімовної Джумли і в тибетомовному князівстві Мустанг мовою дипломатії був також кхас-кхура; він же поступово почав використовуватися як мова міжнаціонального спілкування в етнічно мозаїчному регіоні Гімалаїв). Як пише І. Редько, “це був етнічний союз, зацементований військово-феодальною організацією” [Редько 1976, 32]. Ця військово-служива спільність поступово складалася в усіх князівствах, навіть у *Непалі історичному*, Непальській долині, з часом виник прошарок військових, офіцерства магарського або кхасського походження – вони служили князям Малла у війську. Рам Шах провів адміністративну реформу (Горкха складалася з 7 тхум, у кожену призначалися чиновники *умрао* (умраон) – “комендант” і *дваре* – “страж воріт”, що ніс прикордонну службу) [Baral 1964, 52]. Рам Шах також відомий тим, що видав кодекс – едикти Рам Шаха, – який регулював соціальні відносини у князівстві [Riccardi 1977, 30–36; Edicts of Ram Shah 1977, 37–65]. Це була перша спроба кодифікації законодавства серед князівств Західного Непалу, яка також сприяла посиленню Рам Шаха серед інших князів краю. Визнанням його слави і сили стало прийняття, затверджене навіть могольським імператором, нового доповнення до *прашасті* (титулатури) – титул *гірїрадждачакрачудамані* (“найбільший діамант серед усіх володарів гір”) [Baral 1964, 89–90].

Горкха була абсолютною монархією, на посади в державі князь призначав за власним бажанням і т.д. Раз на рік він проводив “люстрацію” – церемонію *паджані*, – приймав рішення щодо затвердження чиновників на їхніх посадах [Shrestha 2005, 145–147]. Однак існував і спеціальний орган – *Гха Тхар* (“6 кланів”), який обмежував свободу дій володаря [Baral 1964, 35]. У Гха Тхар входило 6 основних “традиційних”, найвпливовіших кланів-сімей, за допомогою яких свого часу, у XVI ст., Драбія Шах заснував князівство Горкха. Це були клани Арг’ял, Панде, Пантх (Пант), Бохара, Кханал і Рана. Ці найвищі в Горксі аристократи суттєво обмежували владу раджі. Оскільки сама династія була зведена на престол їхніми мечами та вірністю, то вважалося, що, доки династія володарювала, *Гха Тхар* мали зберігати своє привілейоване становище у князівстві [Kirkpatrick 1811, 123–126]. Представники 6 кланів впродовж століть займали декілька провідних посад у державі, зокрема такі, як казі (міністр), кхазанчі (скарбничий), королівський гуру, королівський брахман, головнокомандувач військ Горкхи, були впливовими придворними радниками князя і т.д.

Справді, багато в історії залежить від особистості. Сильної, харизматичної і діяльної, яка б з’явилася у певний час і в певному місці; особистості, яка б вміла згуртовувати людей і навіть цілі народи; яка змогла б розгледіти нові можливості і вимоги нової епохи, навіть якщо вони й перебували у латентній формі, більше того, яка змогла б поєднати, звести в одне ці розпорошені чи приховані від очей багатьох сучасників можливості і потенції. Такою людиною у XVIII столітті у Непалі був Прітхві Нараян Шах, князь Горкхи. Майбутній батько загальнонепальської держави народився 27 грудня 1722 р. Князем він став 3 квітня 1743 р., у віці 20 років, після смерті свого батька Нарбхупала Шаха. Коли Прітхві Нараян Шах очолив Горкху, вона все ще не була, незважаючи на успіхи попередніх правителів, ані домінуючим князівством у регіоні, ані найсильнішим. У Баїсі і Чаубісі наймогутнішими були Палпа і Джумла, про що вже згадувалося вище. Ніщо не передвіщало піднесення невеликого, як каже Ф. Гамільтон, “другорядного” гірського князівства [Hamilton 1819, 245]. У Горкхи не було природних

ресурсів, і вона розташовувалася осторонь важливих торгових шляхів. Навіть якщо порівняти її населення – 12 тисяч дворів – з населенням, наприклад, Палпи, де було 24 тисячі, то ситуація складається явно не на користь Горкхи [Stiller 1995, 70–72]. А Палпа очолювала досить сильний альянс князівств і, відповідно, у військовому відношенні, у сенсі потенціалу і ресурсів була могутньою, як за гімалайським виміром. Такого про Горкху не можна було сказати. Молодий же князь Горкхи мріяв стати “великим володарем гір”, і він не просто мав мрію, він мав своє бачення цього великого королівства, поки що уявного, і, що дуже важливо, був озброєний практичним планом, як реалізувати свою жадану високу мету. Це він зробив справою свого життя і досяг успіху.

Очевидно, що проект Прітхві Нараяна вдався саме тому, що князь справді зрозумів найбільші потреби свого народу. Не тільки “шляхетних”, бхарадарів і аристократів, а й звичайного народу Горкхи – парбатійських селян, що, взявши кхукурі (кинджал кхукурі – традиційна зброя непальських горців), пішли за своїм князем. Як писав сам князь у своєму “передсмертному заповіті” Дібія Упадеш, “Справжнє багатство короля – його солдати і піддані” [Prithvi Narayan Shah 1964, 30]. Цьому князю вдалося пробудити цього парбатійського селянина від його летаргійного самозаглибленого сну, від його відстороненості. Як ми вже змогли переконатися, в гірських князівствах Непалу існувала взаємна відсутність інтересу між селянином і князем. Що відрізняло Прітхві Нараян Шах від інших – він зміг зруйнувати цю стіну. Ключем до цього була земля. “Селянин був байдужим і до війни, поки війна була байдужою до нього”, – пише Л. Стіллер, що дуже вдало помічає такі тенденції. Не дивно, що гімалайський селянин, який долею був змушений буквально відвойовувати у гір кожен клаптик землі, став гарним вояком. Але він сприймав війну як боротьбу між князями, і аж ніяк не більше. Прийде новий раджа, за характером свого володарювання нічим не відмінний від попередника. Тобто якщо це не торкалося селянина особисто, не шкодило його добробуту, не відволікало його від основних проблем, то й мало цікавило його. Необхідно було згуртувати цих людей, передати їм те нове бачення нової країни, де б кожен дістав винагороду – таку важливу, особливо у країні гірській, – землю. Як повідомляють непальські хроніки Бхаша Вамшавалі, “Оскільки мета Шрі Махараджа Прітхві Нараяна Шаха була великою, він доклав багато зусиль, щоб дати людям надію і надихнути їх... і щоб задовольнити їхні потреби. Якби казі, і благородні, і піддані... не пішли за ним, він нічого не досяг би” [цит. за: Stiller 1995, 76]. Молодий князь вирішив: кожен у Великому Непалі стане джагірдаром, кожен отримає землю. Це був важливий аргумент. Подумав князь і про пенсії воякам. Так запроваджувалася система *марват*,

Портрет Прітхві Нараяна Шаха

згідно з якою, якщо вояк гинув, його син отримував землю (*джагір*) від держави, якою він та його родина користувалися, доки спадкоємець не досягав зрілості. Існували також пенсії для вдів [Prithvi Narayan Shah 1964, 30; Shrestha 2005, 134–135].

Людина амбітна, хоробра і здатна на рішучі дії, окрім того, талановитий стратег і політик, Прітхві Нараян Шах умів заражати людей своєю безупинною ініціативою [Hamilton 1819, 245]. У Дібія Упадеш є промовиста розповідь, що розкриває суть літерства князя Горкхи і майбутнього короля великого королівства, – опис його розмови на горі Чандрагірі з аристократами та астрологами (у Горксі було нормою користуватися послугами астрологів-брахманів; будь-які важливі рішення, такі як виступ війська, одруження, відправлення місії тощо, не приймалися без поради астролога; Прітхві Нараян особливо довіряв двом астрологам, вони займали не останнє місце при дворі князя). З притаманною його стилю емоційністю та образністю Прітхві Нараян Шах пише: “Зі мною були 2 астрологи, Бхангу і Кулананда та інші шановані мужі із традиційних сімей (тобто представники 6 кланів, Гха Тхар. – *М.Д.*). З вершини гори Чандрагірі я запитав: «Де ж Непал?» І вони вказали мені, кажучи: «Це Бхадгаон, це Патан, а тут лежить Катманду». У цей момент думка прийшла до мене і у своєму серці я усвідомив, що я маю стати королем цих трьох міст. І тоді два астрологи мовили: «О княже, твоє серце переповнене бажанням». Я був здивований. Як вони дізналися про мої найпотемніші думки і так заговорили до мене?” [Prithvi Narayan Shah 1964, 17–20]. Ось що князю відповіли його мудрі мужі: “Коли твій погляд зупинився на Непалі, ти смикнув свої вуса, і нам здалося, що у твоєму серці ти запрягся стати володарем Непалу”. Війна за приєднання долини Катманду велася 25 років. За цих складних умов зберігалися співпраця і взаємодовіра між популярним монархом і народом [Kirkpatrick 1811, 271].

Мрія Прітхві Нараяна Шаха народилася ще в часи його юності, як вважає Л.Ш. Барал [Baral 1964, 131]. Тоді Прітхві Нараян Шах, будучи спадковим принцом, перебував у князівствах Малла – він приїхав у Бхадгаон на “виховання” і для здійснення особливого обряду почесного “братання” – *міт лауну* – з князем Бхадгаону Ранаджитом Сімхою Малла. Такий же обряд він пройшов і з князем Катманду Джаяпракашем [Baral 1964, 132–134]. Побачене там молодим принцом стало свого роду “школою” високої політики і володарювання. Молодий Прітхві Нараян зрозумів, уловив тоді основне слабке місце долини – відсутність єдності між князями Малла, постійні придворні інтриги. Оскільки Прітхві Нараян Шах був одружений на принцесі з Макванпура, то згідно зі звичаями князівства він прожив там як гість близько року. Отже, амбітний раджа Горкхи знав, як думають, як діють і за яких обставин приймають рішення його вороги.

На плани Прітхві Нараяна вплинула і його поїздка до Бенаресу у 1742–1743 рр. Хоча князь поїхав туди на прощуху до індуїстських святинь, він повернувся, закупивши дуже дорого і рідкісну на батьківщині зброю – мушкети. Побачивши відсутність єдності серед держав Індії, дезінтегровану імперію Акбара, піднесення Махараштри та їхні військові “рейди” у сусідні землі, Прітхві Нараян Шах замислився щодо власних пріоритетів у політиці та державному будівництві. Можна припустити, що саме цей візит змусив Прітхві Нараяна сформувані такі основні принципи державного управління: в державі монарх успадковує корону згідно із законом прімогенетури; складність комунікації, контакту вирішується за рахунок дисципліни солдатів і чиновників; армія отримує *джагіри* і *бірта* за службу князю; сила володаря – в армії, а багатство – у підданих; армія воює проти ворожої армії, а не проти “землі” (тобто уникає грабунків і розорення посівів тощо). Окрім цього, князь, ймовірно, зрозумів (потенційну) стратегічну важливість Гімалаїв для Індії, як і Півдня, Декану, – це був аргумент швидше перетворити “гори” з розпорошеної групи князівств у єдину і сильну державу [Stiller 1974, 51]. Ці настанови, головні з яких викладені у Дібія Упадеш, стали основами державної політики, неписаними правилами для усіх наступників Прітхві Нараяна Шаха.

Заслуговує на увагу уявлення про ідеальну державу, яке, скоріш за все, має дуже давню природу і суто гімалайське, непальське (а не індійське, як-от поняття *данда* та інші) коріння, проте саме за Прітхві Нараяна Шаха та його сподвижників набуло особливого звучання, – ідея про “*дхунго*”, або, як пише Т.Н. Шрестха, концепт “*дхунго*” [Ледков 2002, 79–82; Shrestha 2005, 124]. Дослівно цей термін перекладається зі старого непалі як “камінь”, однак його ширше значення включає: оплот, твердиня, влада, держава, батьківщина, союз [Ледков 2002, 78]. Термін *дхунго* декілька разів зустрічається в Дібія Упадеш, а вперше, ймовірно, він був ужитий Прітхві Нараяном у листі до брахмана Радживалочана з князівства Каскі [Letter 6... 1964, 64–66; 335–336]. Лист не датовано, однак, скоріш за все, він був написаний у 1746–1747 рр. [Ледков 2002, 79]. У цьому документі, як вважає російський дослідник О. Ледков, *дхунго* вживається у значенні “союз”. Адже пандіт Радживалочан і Прітхві Нараян Шах тут обговорюють політичну взаємодію, спільні цілі між князівствами Горкха і Каскі, їхній військово-політичний союз. Однак і тут цей багатозначний концепт може бути інтерпретований дещо інакше – у значенні “*велика держава*”. Видається, що у сприйнятті Прітхві Нараяна та його послідовників, сучасників творення загальнонепальської держави, концепт *дхунго* означав саме “*велику державу*”. Великий Непал, який задумав створити князь Горкхи, і мав стати цим *дхунго*, великою державою. Велике, сильне, єдине королівство, створене за сприяння Божественної сили, дхармічна держава. Ймовірно, що мрія Прітхві Нараяна про індуїстське королівство як про “квітучий сад 36 каст і 4 варн” також перегукується з уявленнями про *дхунго*. Цікаво, що магараджадхіраджа Непалу порівнює у Дібія Упадеш 3 князівства Малла з “холодним камінням”, тобто таким *дхунго*, що втратило життєву силу і божественне благословення. Цим він хотів виправдати приєднання 3 держав Малла, однак образне значення *дхунго* як держави тут очевидне [Prithvi Narayan Shah 1964, 26]. Звісно, стиль документів Прітхві Нараяна дуже образний та емоційний, як і полісемантичним є й сам термін *дхунго*, що ускладнює його розуміння [Ледков 2002, 80–82].

Можна припустити, що у листі до воєначальника князя Катманду Парасурама Тхапи (бл. 1763 р.), якого Прітхві Нараян намагався схилити на свій бік, *дхунго* вживається у значенні “політичної і моральної опори”, або навіть у ширшому – можливо, автор натякає на сакральну сторону держави і державності, королівської влади як влади, що має божественне установлення. “...Ти ж почав інтригу проти Нас, щоб укріплювати чи розкачувати камінь, на який можна опертися...”, – пише Прітхві Нараян Шах [цит. за: Ледков 2002, 80]. Розбудова ж індуїстського королівства пов’язана з поштовхом, що був результатом політики Прітхві Нараяна та його оточення, до початку процесу т.зв. “політичної індуїзації” – продовження санскритизації, але під егідою і контролем держави.

Тут доречно буде сказати про релігійний підтекст, що у діяльності і лідерстві короля-об’єднувача мав важливе місце. Прітхві Нараян Шах вірив, як і вірили в це його найближчі соратники, що він є обраний Провидінням для виконання свого плану. Так, Прітхві Нараян неодноразово зустрічав “святих мужів”, аскетів і відлюдників під час паломництва до Бенареса. Всі вони благословляли князя і пророкували йому перемогу та великі справи, про що розповідає інший важливий документ другої пол. XVIII ст. – “Опис життя великого магараджі Прітхві Нараяна Шаха” [Ледков 2001, 30]. Зустрічав Прітхві Нараян Шах і високого рангу тибетського ламу, який обіцяв сприяння Тибету. Центральною подією у житті Прітхві Нараяна став його візит до Сал’янкоту. Перед початком наступу на долину Катманду володар Горкхи, перебуваючи у дружньому Горксі князівстві Сал’ян, молячись і медитуючи, побачив видіння: таємнича і висока богиня Деві (маються на увазі Дурга або Таледжу) благословила князя, передавши йому два мечі [Prithvi Narayan Shah 1964, 17–20]. Тепер об’єднати Непал було не справою честі чи амбіцій, а обов’язком, підтриманням дхарми. Цікавими і нестандартними за своєю суттю є стосунки між майбутнім королем Непалу та його Бхагавантанатхом, відомим аскетом, живим святим, особливо шанованим у Західному і Центральному Непалі.

Точно не відомо, коли відбулася їхня перша зустріч, але аскет Бхагавантанатх також “побачив”, що Прітхві Нараян Шах є обраний небом і Деві, дав своє благословення і став духовним наставником князя, його радником і навіть політичним агентом, що мав можливість вільно перетинати межі князівств і повідомляти правителю Горкхи важливу інформацію. Світло на ці відносини проливає переписка між князем та його королівством існував особливий релігійний зв’язок – були межі держави, а були межі сакральної юрисдикції короля, як правило землі між храмами, святинями, де храм (королівської родової богині або божества державного культу) був центром такого “володіння” [Burghart 1984, 102–103]. Отже, уся діяльність Прітхві Нараяна зі створення Великого Непалу підпорядковувалася дхармі, визначалася нею. Король-об’єднувач справді щиро вірив, що виконує свій обов’язок і робить це задля справедливості в країні і в ім’я Деві та богів, виконує своє призначення. Це була його дхарма кшатрія і монарха. Прітхві Нараян Шах служив Деві, причому у цілком середньовічному, феодальному значенні цього слова, як васал служить королеві [див.: Ванина 2007, 161–167].

Але що невелика Горкха мала для здійснення цього сміливого й амбітного проекту, побудування *дхунго* – великої держави? У Горкхи справді були обмежені матеріальні людські ресурси. Основною зброєю були мечі, кхукурі, луки і стріли, якщо не враховувати невеликої кількості вогнепальної зброї, котру Прітхві Нараян Шах привіз із Бенареса. Максимальна кількість вояків, що була спроможною виставити Горкха, – 10–15 тисяч [Stiller 1995, 73]. Третину населення князівства склали брахмани, а Прітхві Нараян не бажав, щоб вони служили у війську [Prithvi Narayan Shah 1964]. Ведення бойових дій ускладнювали також природні умови Гімалаїв. До того ж Прітхві Нараян боявся удару в спину – від Ламджунга, давнього суперника Горкхи. Натомість Горкха мала князя і лідера, його план, талановитих офіцерів і радників. Прітхві Нараян Шах знав слабкі сторони ворога і знав свої переваги, які він мав можливість використати якнайкраще. Перша його спроба захопити Непальську долину і закріпитися на прикордонні з нею у форті Нувакот була невдалою. Міста долини Катманду були добре укріплені [Oldfield 1880, 95]. А зокрема Кіртіпур і Нувакот (належали князівству Катманду) взагалі були містами-фортецями. Горкхи не вміли брати такі укріплені замки, до того ж вони майже не мали артилерії. Разом із тим головною слабкістю Малла була відсутність єдності між князями Лалітпура, Бхадгаона і Катманду.

Справді, Непальська долина за умовами свого природного розташування була “фортецею”, оточеною неприступними горами. Долина Катманду також відома як Чар Бхандж’янг, або “земля чотирьох проходів”: на північному заході, навіть вже поза межами долини, розташований замок-місто Нувакот; на південному заході долину обороняють Налдум і Махадев Покхарі; на заході – між горами Ламіданда і горою Чандрагірі – Дахачок. Той, хто оволодіє цими “воротами” до долини, зможе контролювати основні шляхи до неї і фактично зв’язки долини із зовнішнім світом [Stiller 1995, 88–89]. Це Прітхві Нараян Шах і збирався зробити. У своїй політиці розширення кордонів він вдавався, як підсумовує непальський історик Т.Н. Шрестха, до такої практики: по-перше, окрім військових методів, застосовувати й дипломатію; по-друге, сіяти смуту між сусідами, нейтралізуючи загрозу з їхнього боку і послаблюючи їх (тобто поділяй і владарюй); по-третє, ніколи не вести війну на два фронти; не продовжувати розширення держави без консолідації вже приєднаних земель; по-четверте, отримувати необхідну інформацію від провідних діячів князівств-суперників; і, зрештою, будувати форпости – фортеці, куди призначати офіцерів *умрао* і *сардарів* [Shrestha 2005, 134]. Треба також додати сюди інший підхід Прітхві Нараяна – винагороджуй за вірність, будь милостивим до ворогів, що здалися, перейшли під владу князя, але карай тих, хто чинить опір.

Прітхві Нараян Шах та його хоробрі гуркхи підкоряли Непальську долину 25 років. Відбувалося це в декілька етапів (за періодизацією Л. Стіллера):

1) перший етап (пр. 1744–1754) передбачав закріплення у північних і західних “воротах”, взяття Нувакота. Оскільки князі Малла отримували значні прибутки від трансгімалайської торгівлі, особливо від торгівлі з Тибетом, то Прітхві Нараян постарався позбавити їх подібних “розкошів” і “пільгових прибутків” [Марков 2011, 105–139].

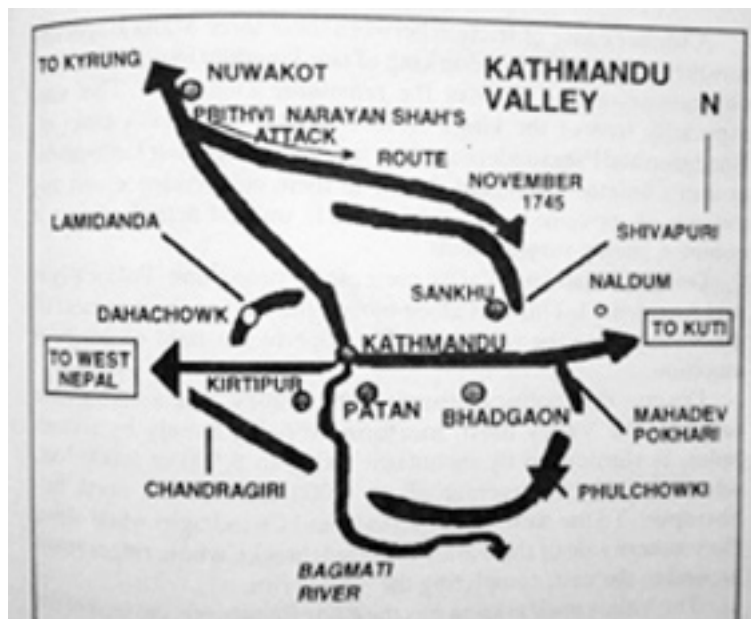
2) другий етап (1754–1764) передбачав відірвати долину від південних сусідів і перейти до жорсткої блокади держав Малла, яка значно їх послабила; Малла були змушені виживати лише завдяки власним ресурсам.

3) третій етап (1764–1769), коли знекровлені і ослаблені князівства долини Катманду поступово танули під натиском гуркхів, що все більше і більше стискали Малла у смертельному колі зі своїх списів, мечів і кхукурі [Stiller 1995, 88–89].

Отже, 1744 р. амбітний князь із Горкхи розпочав кампанію із захоплення Непальської долини [більше про військові походи Прітхві Нараяна Шаха проти князівств Малла див.: Stiller 1995, 85–118; Baral 1964, 141–303; Prithvi Narayan Shah 1964, 17–33; Wright 1877; Landon 1928, V. I]. Метою гуркхів було захопити Нувакот – дуже важливий стратегічний пункт “при вході” у Непальську долину, а також поставити під свій контроль північну торгівлю з Тибетом. Щоб це реалізувати, Прітхві Нараян Шах мав вирішити проблему інтервенції з боку Чаубісі, у першу чергу Ламджунгу. Дипломатичну місію до Ламджунгу очолив Калу Панде. Він успішно уклав договір про ненапад між урядами князівств [Prithvi Narayan Shah 1964, 17–20]. Щоб скріпити внутрішню міць держави, князь Горкхи ініціював династійний союз між аристократичними сім’ями Панде і Баснет. “Я зробив Панде моїм щитом і Баснет моїм мечем для захоплення Непалу”, – пише горкхський правитель [Prithvi Narayan Shah 1964, 20–21]. Те, що Прітхві Нараян Шах уклав угоду про дружні стосунки,

не означало, що загроза повністю зникла. Тому він намагався водночас посварити князів між собою. Так, за допомогою свого агента, впливового пандіта Радживалочана з Каскі, Прітхві Нараян намагався налаштувати Каскі проти Ламджунга [Letter 6... 1964, 64–66; 335–336]. Патан і Бхадгаон виступили “пасивними союзниками” Горкхи, коли Прітхві Нараян Шах напав на князівство Катманду [Baral 1964, 160].

Прітхві Нараян Шах також намагався пробитися до північної торгівлі й захопити Куті та Кіронг, прикордонні з Тибетом міста, і досяг певного успіху. Він навіть почав карбувати свої мохури, щоб імітували срібні монети (мохури) князівств Катманду, Бхадгаону і Лалітпуру, які використовували тибетці, але його політика у торгівлі з країною снігів не була такою успішною, про що також розповідають листи князя до чиновників і офіцерів у прикордонних землях [Letter 1... 1964, 56–58; 330–332; Letter 4... 1964, 61–62; 333–334; Марков 2011, 105–114].

План військових операцій гуркхів 1744–1769 рр. [Stiller 1995, 87]

У вересні 1744 р. розпочався штурм Нувакота. Після запеклих боїв Нувакот був узятий гуркхами. Всі спроби талановитого воєначальника Катманду Касі Рама Тхапи його відбити закінчилися поразкою. Розлучений князь Катманду наказав своїм найманцям убити популярного Касі Рама Тхапу разом із його 6 умраонами [Baral 1964, 170–171]. Це викликало обурення прадханів і протести народу. Джаяпракаш Малла (1736–1768) втратив корону на 4 роки (князем став його малолітній син).

Поступово Прітхві Нараян здійснював свій план. Йому вдавалося тривалий час підтримувати дружні стосунки з князем Бхадгаону Ранаджитом Малла. Передавши дуже важливі з точки зору торгівлі райони, Чангху і Сангкху, Ранаджиту Малла, Прітхві Нараян Шах зробив бхактапурського раджу своїм союзником і дезорієнтував його щодо своїх намірів (формально Горкха воювала лише з Катманду). Під час війни у Непальській долині на князя Горкхи працювала ціла низка шпигунів: “Я... прислав шпигунів у Непал”, – пише він [Prithvi Narayan Shah 1964, 24]. У листі до брахмана Кіртіджанананда Упадхья з Патану Прітхві Нараян Шах обіцяє винагороду за співпрацю [Letter 9... 1964, 68–66; 337]. Він не зупиняється і перед такими методами, як підкуп тощо. Деякі пасажи Дібія Упадеш написані цілком у дусі Макиавеллі. А монастир секти шиваїтів з Бхактапура князь взагалі наділяє землями в князівстві, яке йому тоді ще не належало, – маючи серйозні фінансові труднощі, князь сподівався потім віддячити сіддхам за допомогу короні у разі підтримки інтересів Горкхи [Letter 7... 1964, 66–67; 336]. Тих, хто переходив під владу Горкхи, князь-воїн справді винагороджував. Пообіцявши мешканцям і прадханам (знаті) Долакхи недоторканність їхнього майна та земель, у разі якщо вони перейдуть на сторону Горкхи, Прітхві Нараян Шах дотримав слова [Letter 2... 1964, 59–60; 332; Letter 3... 1964, 60; 333].

Боротьба за прикордонні пункти, ворота до Середньої Землі, тривала роками: вони то переходили до гуркхів, то їх знову відбивав князь Джаяпракаш (що 1750 року повернув собі владу в Катманду), як це було з Налдумом і Махадева Покхарі [Stiller 1995, 94–96].

Складніше Прітхві Нараяну було з облогою Кіртіпура – кіртіпурці підтвердили, що їхнє місто назване славним ім'ям не дарма (від *Kirmti* – слава, *пура* – місто). Декілька разів він повертався до цього останнього ключового пункту на шляху до Катманду і був змушений відступити. Перша спроба у травні 1757 року була геть невдалою – вся долина була проти Горкхи, разом “були всі три міста”, і народ, і князі [Stiller 1995, 98]. Це ще раз підтвердило той факт, що князів Малла, що виступали єдиним фронтом, Прітхві Нараян Шах не зміг би перемогти. Однак наступні атаки гуркхів були успішнішими. Навесні 1766 року Кіртіпур пав.

Реальною загрозою для Горкхи у 1766 р. були британці, до яких звернувся Джаяпракаш Малла по допомогу після падіння Кіртіпура. Прихід військ Ост-Індської компанії міг серйозно змінити рівновагу сил у Непалі. Однак інтервенція Кінлока виявилася для Прітхві Нараяна навіть своєчасною “допомогою”. Зовсім не розуміючи, що таке ведення війни в Гімалаях, британці були швидко розбиті. Відступаючи, англійці залишили сотні мушкетів – це зміцнило армію Прітхві Нараяна, зробило її найсильнішою в Непалі. Доля долини була вирішена. Джаяпракаш був змушений мовчки спостерігати, як гуркхи розбили свій табір просто на відстані мушкетного пострілу від стін його столиці [Stiller 1995, 104–107].

На свято Кумарі 1768 року війська Прітхві Нараяна увірвалися до Катманду. Джаяпракаш, що якраз у цей момент брав участь у щорічній церемонії благословення князя на правління богинею Кумарі (прояв Таледжу, королівської родової богині Малла), разом із декількома сотнями вояків втік із міста. Тоді вже замість Даяпракаша Малла, князя Катманду, благословення Кумарі (Кумарі ставить тіку на чоло монарха) отримав Прітхві Нараян Шах (1769–1775), князь Горкхи, змусивши князя Джаяпракаша втекти, так і не дочекавшись проходження цього особливого обряду “сходження на трон” (*gaddiarohana*) [Іванов 2002, 34–40]. Без благословення Кумарі король не міг правити: якщо юна богиня не давала свою “інвеституру”, це означало, що король помре або ско-

ро втратить владу. Так відбувся перехід влади до нової династії у вимірі сакральному. Використовуючи такі культу, як Таледжу і Кумарі, нова династія з Горкхи – династія Шах, що 1769 р. започаткувала загальнонепальську державу, – намагалася легітимізувати свою владу над долиною Катманду, в тому числі в очах народу.

У жовтні за сприяння прадханів міста був узятий і Патан. Щоправда, прадханів Прітхві Нараян покарав – вони були йому неприємні через їхню мінливість, інтриги; вони були тими, хто “розхитує камінь – дхунго”, зрештою, князь Лалітпуру, якого вони зрадили, сприймався князем Горкхи хоча і як слабкий та безвольний монарх, але рівний йому за статусом і законний правитель. Отже, прадханів закували у кайдани і відправили у заслання або стратили як зрадників [Stiller 1995, 105]. У листопаді 1769 року був захоплений і Бхактапур, останній оплот трьох князів. Того ж року Прітхві Нараян Шах переніс свою столицю до Катманду. Так був створений єдиний Непал.

Звісно, коріння загальнонепальської держави необхідно шукати набагато раніше, ніж середина XVIII століття. Ймовірно, середина XVI століття – ближча хронологічна межа цього процесу – час заснування Драб'я Шахом князівства Горкха. Іншим центром державності, без якого сучасний Непал не народився б, була долина Катманду з її древніми традиціями державності. Королівство Непал створене саме військовими методами, шляхом завоювань Прітхві Нараяна Шаха. Сам він заклав основи єдиного Непалу, а його спадкоємці продовжували його справу. Створення загальнонепальської держави пов'язане із соціокультурним і політичним комплексним процесом санскритизації, який тривав століттями у Гімалаях. Оскільки гуркхи не були схильні руйнувати, а навпаки, намагалися сприйняти нове, синтезувати власні звичаї з місцевими, вдалося зберегти глибокі традиції попередників династії з Горкхи (попри певну “горкхізацію” державного апарату і внесення коректив у буття соціальне, у кастову систему). На ранньому етапі елітою загальнонепальської держави використовувався полісемантичний концепт *дхунго* – комплекс уявлень про єдине і сильне індуїстське королівство.

¹ Як повідомляє У. Кіркпатрік, голова британської місії до Непалу 1792 року, на півночі держава Малла межувала з Тибетом, у районі м. Куті і гір Нілкундх; на півдні кордоном правив ліс Медіні Мулл (точно не відоме розташування цієї місцевості, можливо, територія Тераїв); на заході природним бар'єром-кордоном були гори Ламіданда, а також р. Трісула Ганга; на сході ж володіння Малла сягали Сангхи і р. Дуб Косі.

² Цей титул мали всі правителі Малла і потім королі династії Шах; вперше в Непалі так себе титулував король Амшварман, а запозичений цей титул, скоріш за все, від Гуптів.

³ Цей орган складався з короля, першого міністра, найвпливовіших аристократів, придворних (*прадханів*) і *пранів* (міністрів), королівських астрологів; на засіданні Бхардарі приймалися важливі рішення, часом міг бути навіть позбавлений своїх прав сам монарх; Велика Рада віддалено і досить умовно, але може мати паралелі з подібними ж органами при королях у середньовічній Європі.

⁴ Звісно, це не має сприйматися як аксіома: ізольованість та обмеженість простору – лише один компонент середньовічної дійсності, адже були і прояви активності, руху; в середні віки “все перебувало в стані руху” – пише В. Даркевич; така “рухливість” проникала часом і крізь броню величних Гімал'їв, до ізольованих від світу і одна від одної долин [див.: Даркевич 2005].

⁵ Верховним власником усіх земель, звісно, був раджа, але він передавав їх, розподіляв між підданими у вигляді подарунків, джагірів і бірта.

ЛІТЕРАТУРА

Ванина Е.Ю. *Средневековое мышление: индийский вариант*. Москва, 2007.

Ванина Е.Ю. Разрушители империи, создатели нации (Махараштра глазами Индии) // **В Индию духа...** Москва, 2008.

Даркевич В.П. *Аргонавты средневековья*. Москва, 2005.

Иванов Б.А. Культ Кумари в Непале // **Культура Непала: традиции и современность**. Санкт-Петербург, 2000.

Ледков А.А. Жрецы и чиновники (Взаимодействие религиозных и государственных институтов в традиционном обществе Непала) // **Культура Непала: традиции и современность**. Санкт-Петербург, 2000.

Ледков А.А. Роль элементов культа камня в формировании государственной идеологии непальцев // **Непал на рубеже тысячелетий**. Москва, 2002.

Лелюхин Д.Н. Возникновение царства Личчавов в Непале по данным эпиграфики и “Гопалараджавамшавали” // **Индия – Тибет: текст и вокруг текста**. Рериховские чтения 2002 (юбилейные) в Институте востоковедения РАН. Москва, 2004.

Лелюхин Д.Н. Феномен “двоецарствия” в Непале // **В Индию духа...** Москва, 2008.

Лелюхин Д.Н. “Родословие царей Гопалов” (“Гопалараджавамшавали”) – источниковедческая характеристика // **Восточный архив**. Вып. 2 (20). 2009.

Марков Д.С. Тибето-непальська війна 1788–1792 рр. та її соціально-політичні наслідки для обох країн // **Сходознавство**. № 55–56. Київ, 2011.

Марков Д.С. Західний Непал: проблема інкорпорації і статусу васальних князівств (кінець XVIII – початок XIX ст.) // **Сходознавство**. № 57–58. Київ, 2012.

Празаускас А.А. Социальные и экономические предпосылки политической раздробленности в Непале в XVI – первой половине XVIII в. // **Непал: история, этнография, экономика**. Москва, 1974.

Редько И.Б. **Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время**. Москва, 1976.

Шакабна В.Д. **Тибет. Политическая история**. Санкт-Петербург, 2003.

Baral Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Burghart, Richard. The Formation of the Concept of Nation-State in Nepal // **The Journal of Asian Studies**. Vol. 44, № 1. 1984.

Dhungel Ramesh K. **The Kingdom of Lo (Mustang). A Historical Study**. Kathmandu, 2002.

Edicts of Ram Shah // Riccardi T.J. The Royal Edicts of king Ram Shah of Gorkha // **Kailash**. Vol. 5. 1977.

Gellner David N. **The Anthropology of Buddhism and Hinduism: Weberian Themes**. New Delhi, 2012.

Hamilton F.B. **An Account of the Kingdom of Nepal**. Edinburgh, 1819.

Kirkpatrick W. **An Account of the Kingdom of Nepaul**. London, 1811.

Landon P. **Nepal**. V. 1–2. London, 1928.

Letter 1. From Prithvi Narayan Shah to Hari Pandit // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 2. From Prithvi Narayan Shah to Pradhans of the country of Dolasa // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 3. From Prithvi Narayan Shah to the people of Dolasa & its principal subjects // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 4. From Prithvi Narayan Shah to Harideva Pandit & Jamadagni Upadhya // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 6. From Prithvi Narayan Shah to Rajivalocan Pandit // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 7. From Prithvi Narayan Shah to Bhagavati Ban and Lachiman Ban // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 13. From Prithvi Narayan Shah to Monk Bhagavantanath // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Letter 14. From Prithvi Narayan Shah to Monk Bhagavantanath // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Nagendra K. Singh. Nepal: Refugee to Ruler: a Militant Race of Nepal. New Delhi, 1997.

Oldfield H. A. Sketches from Nepal. Vol. I. London 1880.

Petech Luciano. Mediaeval History of Nepal (ca. 750–1480). Rome, 1958.

Prithvi Narayan Shah. Dibya Upadesh // Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah.** Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Regmi M.C. Landownership in Nepal. Berkeley and Los Angeles, California, 1976.

Riccardi T.J. The Royal Edicts of king Ram Shah of Gorkha // **Kailash.** Vol. 5. 1977.

Sylvain Lévi. Le Népal: Étude historique d'un royaume hindou. 2 vol. Paris, 1905.

Stiller L.F. The rise of the House of Gorkha: a study in the unification of Nepal 1768–1816. Katmandu, 1995.

Stiller, L.F. The Role of Fear in the Unification of Nepal // **Contributions to Nepalese Studies.** Vol. I, № 2. 1974.

Tucci G. Nepal. The Discovery of the Malla. London, 1962.

Wright Daniel. History of Nepal. Cambridge, 1877.